

Αλυτρωτισμός και εθνική ταυτότητα: Γυμναστική και αθλητισμός στην Οθωμανοκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1900-1912)

Βαγγέλης Αλμπανίδης, Θανάσης Τσούμας

Περίληψη

Η Γυμναστική και ο Αθλητισμός, πέρα από τη γαλούχηση των πολιτών του νέου ελληνικού κράτους, κλήθηκαν επίσης να συμβάλουν στη συγκρότηση και ενίσχυση μιας οιονεί εθνικής συνείδησης στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη μελέτη αυτή επιχειρείται η κατανόηση της συμβολής της σχολικής γυμναστικής και της αθλητικής συλλογικής δράσης στις πολύμορφες διαδικασίες εθnikοποίησης των πληθυσμών των ελληνορθόδοξων οθωμανοκρατούμενων περιοχών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο της κορύφωσης των βαλκανικών εθνικισμών. Από την ανάλυση και επεξεργασία των πηγών προκύπτει ότι γυμναστική και αθλητισμός αποτέλεσαν πεδία όπου αποτυπώθηκαν οι πολιτικές επιλογές της αλυτρωτικής πολιτικής καθώς και οι αντιλήψεις για τις διαδικασίες συγκρότησης εθνικής ταυτότητας στις ορθόδοξες κοινότητες της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Η γυμναστική στην εκπαίδευση, οι δημόσιες γυμναστικές επιδείξεις όπως και η συμμετοχή ομάδων σε τοπικούς αθλητικούς αγώνες προσέλκυσαν ενθουσιώδεις θεατές και μετέτρεψαν το αθλητικό και πειθαρχημένο νεανικό σώμα των μαθητών ή αθλητών σε δημόσιο δείκτη μιας αναζωογονημένης εθνικής κοινότητας.

Λέξεις κλειδιά: Γυμναστική και αθλητισμός, εκπαίδευση, αλυτρωτική πολιτική, εθνική συνείδηση, βαλκανικοί εθνικισμοί, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1900-1912

1. Εισαγωγή

Οι ποικίλες διεργασίες για την ανάδειξη της γυμναστικής σε αντικείμενο ιδιαίτερου

Ο Βαγγέλης Αλμπανίδης είναι Καθηγητής στο Τμήμα Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, e-mail: valbanid@phyed.duth.gr

Ο Θανάσης Τσούμας είναι Διδάσκων στο ΜΠΣ Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, e-mail: athtsoumas@gmail.com

παιδαγωγικού ενδιαφέροντος και σε δημόσιο εγχείρημα λαμβάνουν χώρα όλο τον 19ο αιώνα. Είναι η περίοδος κατά την οποία μπορεί κανείς να ανιχνεύσει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος μια συγκροτημένη κίνηση πολιτισμικής αλλαγής που αντανακλά τις αξίες του Διαφωτισμού και που, παράλληλα, δίνει έμφαση στις πολιτισμικές και πολιτικές διεργασίες επίτευξης του εθνικού προσδιορισμού. Οι διεργασίες αυτές αφορούν τον ρόλο του κράτους στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας και στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης στα υπό διαμόρφωση εθνικά υποκείμενα. Στην επίτευξη αυτού του πολιτισμικού ευαγγελισμού κομβικό παράγοντα αποτέλεσε η διάδοση της παιδείας, ενώ η φιλολογία που παρήχθη κάτω από την επίδραση αυτών των ιδεών δεν θα μπορούσε να στερείται πολιτικής σημασίας.

Στα πρώιμα κείμενα της ελληνικής διανόησης σχετικά με το σώμα και την υγιεινή του ανιχνεύεται η σύνδεση του ιατροπαιδαγωγικού λόγου, που υπαγορεύει το «σωστό» καθεστώς του βίου, με το πολιτικό όραμα συγκρότησης του έθνους ως διακεκριμένης κοινότητας (Καλλιρρόης, 1829, σελ. 246, 273). Αυτές οι κυρίαρχες υγιεινιστικές, ιδεολογικές και πολιτικές αντιλήψεις σχετικά με τη σωματική άσκηση επισημαίνονται, λίγο αργότερα, και από τον Γεώργιο Παγώντα στο πρώτο *Εγχειρίδιο Γυμναστικής* που εκδίδει στην Ελλάδα. Στο έργο αυτό ο Παγώντας επικεντρώνεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα λειτουργίας της γυμναστικής και τονίζει ότι σκοπός της είναι, αφενός, η ανάπτυξη των ηθικών δυνάμεων και η καλλιέργεια της ευταξίας και της πειθαρχίας (Παγών, 1837, β'). Αφετέρου, παρατηρεί ότι η γυμναστική επιδρά άμεσα στο σώμα και ενεργεί τελικά επί των ψυχικών δυνάμεων προοιζώντας τον νέο με τα χαρακτηριστικά του ανδρικού χαρακτήρα (όπ.π., σελ. 35).

Στα πρώιμα αυτά κείμενα μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι το ανθρώπινο σώμα αντιμετωπίζεται ως μια βιολογικο-κοινωνική υπόσταση στην οποία αποδίδονται νέα χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της δυναμικής διαδικασίας συγκρότησης του εθνικού κράτους. Είναι ένα «νέο» σώμα που περισσότερο από ιδιωτικό είναι δημόσιο και εθνικό, όπου το «έθνος» δεν προσλαμβάνεται ως μια αφηρημένη έννοια που βρίσκεται «έξω» ή «πέρα» από το εθνικό υποκείμενο, αλλά ενυπάρχει σε αυτό και καθορίζει τις επιλογές του. Αυτές οι αντιλήψεις συνδέουν προνομιακά τη γυμναστική εκπαίδευση των νέων, ως ομαδική σωματική ασκητική πρακτική, με την ικανότητα σωματικής και ψυχικής υπεράσπισης της πατρίδας αλλά και με την ευρύτερη πολιτική τους αγωγή, ως διαδικασία πειθάρχησης στους νόμους του κράτους (Φουρναράκη, 1998, σελ. 293-315, 300).

Πέρα όμως από τη γαλούχηση των πολιτών του νέου ελληνικού κράτους, η γυμναστική κλήθηκε επίσης να συμβάλει στη συγκρότηση και ενίσχυση μιας οιονεί εθνικής συνείδησης στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Η ιστοριογραφία μολονότι έχει αναδείξει σημαντικά στοιχεία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που προσλαμβάνει η γυμναστική και ο αθλητισμός στον ελλαδικό χώρο, παρά ταύτα δεν έχει μελετήσει επαρκώς τις διεργασίες

που επιτελούνται στις ορθόδοξες οθωμανοκρατούμενες κοινότητες και στους όρους κάτω από τους οποίους αυτές λαμβάνουν χώρα. Στο κείμενο αυτό επιχειρείται η κατανόηση της συμβολής της σχολικής γυμναστικής και της αθλητικής συλλογικής δράσης στις πολύμορφες διαδικασίες εθνικοποίησης των πληθυσμών των ελληνορθόδοξων οθωμανοκρατούμενων περιοχών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι ποικίλοι βαλκανικοί εθνικισμοί, με όχημα την εκπαίδευση και τις διάφορες πολιτιστικές και αθλητικές συσσωματώσεις, επιχειρούν να καλλιεργήσουν την «εθνική συνείδηση» στους πληθυσμούς του ευρύτερου βαλκανικού χώρου και ειδικότερα της Μακεδονίας και Θράκης, που γίνονται αντιληπτοί ως «έξω αδελφοί».

2. Η κατόπτευση του χώρου

Κομβικά στοιχεία κατανόησης των συνθηκών που οδηγούν στην ισχυροποίηση των βαλκανικών εθνικισμών ανιχνεύονται στην πολιτειακή αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στις επιπτώσεις αυτής στο κοινωνικό πεδίο από τις αρχές αλλά κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα. Είναι διεργασίες που συνέβαλλαν στην, μάλλον επιφανειακή αρχικά, διάχυση του δυτικού πνεύματος στον, έως τότε, απομονωμένο οθωμανικό χώρο (Berkes, 1964, σελ. 36 κ. εξ.) Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται μια συστηματική προσπάθεια εκσυγχρονισμού ή, καλύτερα, εκδυτικισμού των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που επέβαλε η αδήριτη ανάγκη να διατηρηθεί η ενότητα της Αυτοκρατορίας, η οποία είχε δεχθεί σοβαρά πλήγματα από τη δημιουργία των πρώτων εθνικών κρατών σε πρώην εδάφη της, ένα εκ των οποίων είναι και το ελληνικό.

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ενισχύονται μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Αβδούλ Μετζίτ (1839). Αυτή η μεταρρυθμιστική περίοδος, γνωστή στην οθωμανική ιστορία ως Τανζιμάτ, εκτείνεται χρονικά από το 1839, όταν εκδίδεται το αυτοκρατορικό διάταγμα του Χάτι Σερίφ, έως την ανάκληση της ισχύος του πρώτου οθωμανικού συντάγματος το 1877. Ως ενδιαμέση μεταρρυθμιστική περίοδος μπορεί να θεωρηθεί η έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος Χάτι Χουμαγιούν το 1856, ως επιτακτική αναγκαιότητα της συνθήκης των Παρισίων που είχε υπογραφεί την ίδια χρονιά.

Η συνταγματική μεταρρύθμιση του Χάτι Χουμαγιούν αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων του ορθόδοξου πληθυσμού. Οι Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναγνωρίζονται ως μέλη του ορθόδοξου μιλλέτ, σύμφωνα με το σχέδιο διαχωρισμού των υπηκόων της αυτοκρατορίας σε θρησκευτικές κοινότητες με επικεφαλής τον εκάστοτε θρησκευτικό ηγέτη στον οποίο το διάταγμα παραχώρησε αυξημένες εξουσίες. Η διοίκηση των ορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

παραχωρήθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο συνέταξε και επικύρωσε με σουλτανικό βεράτι (διάταγμα) το 1860, «Γενικούς Κανονισμούς» που καθόρισαν ένα ομοιόμορφο πλαίσιο διοίκησης και εποπτείας όλων των ελληνικών σχολείων στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές (Καρσανίδης, 1977, σελ. 63-64). Στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και Θράκης, που αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εφαρμογή του διατάγματος του 1860 σηματοδότησε την ανάδυση βαλκανικών εθνικισμών και εθνικών ανταγωνισμών. Σημαντικός κρίκος στην πορεία των εθνικών ανταγωνισμών υπήρξε η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας ιδιαίτερα μετά την, με σουλτανικό φιρμάνι, αυτονόμηση της βουλγαρικής εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1870, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του, γεγονός που οδήγησε στο Βουλγαρικό σχίσμα (1872) (Παπαγιάννη, 2015, σελ. 51-59, 117-119). Στη συνέχεια, και αρχικά με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρ. 1878), ιδρύθηκε η Μεγάλη Βουλγαρία, η οποία απλωνόταν, σύμφωνα με τους σχεδιαστές της, σε ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκτός της Αλβανίας, της Χαλκιδικής, της Θεσσαλονίκης, της νότιας Θράκης, και της ευρύτερης περιοχής της Κωνσταντινούπολης, και είχε νότια σύνορα τον Όλυμπο. Λίγους μήνες αργότερα, βέβαια, με τη Συνθήκη του Βερολίνου τον Ιούλιο του 1878, τροποποιήθηκε η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και δημιουργήθηκε η μικρή αυτόνομη ηγεμονία της Βουλγαρίας με πολύ περιορισμένα σύνορα, τα οποία όμως επεξέτεινε λίγα χρόνια μετά με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885 (Διβάνη, 2016, σελ. 23· Ρόμβος & Μιντιλού, 2016, σελ. 23). Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν μια σειρά πολλαπλών γεωγραφικών διασπάσεων καθιστώντας τις περιοχές κύριες εστίες ανταγωνισμού των αλυτρωτικών επιδιώξεων των βαλκανικών κρατών που έφτασαν, κατά την τετραετία από το 1904 έως το 1908, μέχρι την ένοπλη σύγκρουση που στην ιστορική μνήμη αναφέρεται ως «Μακεδονικός Αγώνας» (Διβάνη, 2008, σελ. 273-340, 577-583).

Οι προαναφερόμενες παραχωρήσεις εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις διάφορες θρησκευτικές κοινότητες και βέβαια οι μετέπειτα διεκδικήσεις του χώρου από τους βαλκανικούς εθνικισμούς συνέβαλαν στη διαδικασία μετάβασης αυτών των κοινοτήτων από θρησκευτικές σε εθνικές. Με την επικράτηση της εθνοθρησκευτικής πόλωσης, η έννοια *εξαρχικός* άρχισε σταδιακά να ταυτίζεται με το εθνικό Βούλγαρος, ενώ *πατριαρχικός* σήμαινε Έλληνας (Χρυσόστομος Τσίτερ, 2000, σελ. xxvi). Αξίζει βέβαια να διευκρινιστεί ότι αρχικά το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν ταυτίστηκε απόλυτα με τις ελλαδικές πολιτικές και τον ελληνικό αλυτρωτισμό, ενώ δεν ενθάρρυνε ανοικτά τον ελληνικό εθνικισμό (Διβάνη, 2008, σελ. 283). Πρέσβευε τον «ελληνοοθωμανισμό» ως μια ατελή εθνική πολιτική ταυτότητα. Αναγνώριζε δηλαδή την ύπαρξη μιας εθνοθρησκευτικής κοινότητας στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το 1872, με την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας και το ξέσπασμα του βουλγαρικού ζητήματος, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εγκατέλειψε σταδιακά

τον υπερεθνικό -υπερφυλετικό- οικουμενικό του χαρακτήρα και προσπάθησε να ταυτίσει πλέον την «οικουμενικότητά του» με το ελληνικό έθνος. Αυτή η οικουμενικότητα, που δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε αυτονόητη, λάμβανε πρωτίστως εθνικό πρόσημο και δευτερευόντως παρέπεμπε σε κώδικες κοινής θρησκευτικής πίστης, αναδείχτηκε δε σε όρο ύπαρξης για τον πατριάρχη και το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (Κιτρομηλίδης, 2003, σελ. 53-131, 110).

Η κατάσταση αυτή όξυνε ακόμα περισσότερο τις αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ των εθνικισμών στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης στο πλαίσιο διεκδίκησης πληθυσμών και περιοχών που εντάσσουν στα αλυτρωτικά τους οράματα. Στην προσπάθεια κατηγοριοποίησης και απόδοσης εθνικής ταυτότητας στους διεκδικούμενους πληθυσμούς καταλυτική ήταν η διαμόρφωση εθνικού «φρονήματος», ως κύριο πολιτικό εργαλείο.

Φορείς των εθνικών φρονημάτων ήταν κυρίως τα μεσαία αστικά στρώματα και οι τοπικοί διανοούμενοι (δάσκαλοι, γιατροί, δημοσιογράφοι κ.λπ.). Τα υψηλά αστικά στρώματα, όπως οι αρχηγοί των θρησκευτικών δογμάτων και ο ανώτερος κλήρος, συντάσσονταν κυρίως με την αυτοκρατορία, ενώ στα αγροτικά στρώματα ούτε η εθνική ιδεολογία αλλά ούτε και οι σύγχρονες πολιτισμικές οπτικές είχαν ακόμη διεισδύσει. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Στυλιανού Γονατά, απεσταλμένου στο προξενείο της Αδριανούπολης το 1907: «οι δε κάτοικοι της υπαίθρου χώρας διατελούσιν εις αθλίαν κατάστασιν εθνικής ουδετερότητος, [...] αρκετόν μέρος τούτων να αρχήται εις την θρησκευτικήν και μόνον διάκρισιν» (ΙΑΥΕ, 1908, φακ. 21.2. Δεκ. 1907). Η ταυτότητα του πληθυσμού της υπαίθρου ήταν πρωτίστως τοπική ακόμη και η ταύτιση με το μιλλέτ ήταν πέρα από τους ορίζοντες του και εξαρτιόνταν από τη διείσδυση του κόσμου των πόλεων και της εκπαίδευσης στην ύπαιθρο καθώς και από τον βίαιο εξαναγκασμό να ταυτιστούν με τη μία ή την άλλη πλευρά (Λιάκος, 2019, σελ. 34-37).

3. Η εκπαίδευση στο πλαίσιο των εθνικών διεκδικήσεων

Στη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικού «φρονήματος», συγκρότησης εθνικής συνείδησης και τη δημιουργία ιστορικών συμφραζόμενων ως πειστηρίων μελλοντικών εδαφικών διεκδικήσεων, απ' όλες τις πλευρές, καταλυτική ήταν η λειτουργία της εκπαίδευσης. Το θέμα της εκπαίδευσης των ορθόδοξων πληθυσμών στις περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης, ως κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός, αποτέλεσε ζήτημα προτεραιότητας τόσο για την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους όσο και του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Την ανάπτυξη και επέκτασή της ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας δύο συμπληρωματικά θεσμικά δίκτυα, το ένα απευθείας υπό τον έλεγχο του ελληνικού κράτους, το άλλο στα

χέρια ντόπιων ελληνόφωνων ή ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων που τελούσαν υπό τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το πρώτο αφορά τα ελληνικά προξενεία και υποπροξενεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, των οποίων οι λειτουργίες υπερέβαιναν τα επίσημα διπλωματικά και εμπορικά καθήκοντα με τα οποία ήταν επιφορτισμένα, καθώς υποστήριζαν διάφορες πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες και ενθάρρυναν εκδηλώσεις εθνικής ταύτισης.

Λόγω της αυξημένης έντασης στη Μακεδονία και στη Θράκη το υπουργείο Εξωτερικών επισήμαινε, από το 1883, ότι επιβαλλόταν να ληφθούν δραστικά μέτρα στις δύο επαρχίες. Διαφαίνεται, δηλαδή, ήδη η τάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στον εκπαιδευτικό τομέα να επικεντρώνεται στην αύξηση των οικονομικών παροχών, στην ανάθεση εθνικής εργασίας σε τοπικούς φορείς (ιερείς, διδασκάλους, ιατρούς) και στην ίδρυση ελληνικών σχολείων στις σλαβόφωνες χριστιανικές κοινότητες. Κατά τη δεκαετία του 1890, στο πλαίσιο της αναθεώρησης του ιδεολογικού προσανατολισμού της ελληνικής εκπαίδευσης, προξενικοί και εκπαιδευτικοί παράγοντες πρότειναν νέα μέτρα, τα οποία, όμως, παρέμειναν θεωρίες μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Τα μέτρα αυτά προέβλεπαν την εκπαίδευση διδασκάλων ώστε να λειτουργήσουν ως «απόστολοι» της εθνικής ιδέας κατά το πρότυπο της Εξαρχίας, την αναθεώρηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στην κατεύθυνση προπαγανδισμού της εθνικής ιδέας καθώς και την καθιέρωση του θεσμού του επιθεωρητή των σχολείων με ρόλο κυρίως ελεγκτικό και καθοδηγητικό (Μπελιά 1987, σελ. 93).

Τα ελληνικά σχολεία, που οργανώθηκαν από τις τοπικές κοινότητες σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία, διοχέτευαν τον κανονιστικό λόγο για την ενότητα του Ελληνισμού στις πιο απομακρυσμένες περιοχές των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας όπου υπήρχαν ελληνικές ορθόδοξες κοινότητες. Συνέπεια αυτής της εκπαιδευτικής προσπάθειας υπήρξε, αφενός, ο γλωσσικός εξελληνισμός των ορθόδοξων πληθυσμών και, αφετέρου, η καλλιέργεια αισθημάτων εθνικής ταυτότητας, πολιτικοποίησης της μνήμης για το αρχαίο παρελθόν και το σταδιακό μετασηματισμό παραδοσιακών θρησκευτικών εντάξεων σε εθνική προσήλωση (Σκοπετέα, 2002).

Το άλλο δίκτυο των μηχανισμών που συνετέλεσαν στη διάπλαση της εθνικής συνείδησης είναι αυτό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο, υπεραμυνόμενο του οικουμενικού και υπερφυλετικού του χαρακτήρα, δραστηριοποιήθηκε κυρίως μέσω της ίδρυσης του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* (1861) που θεωρήθηκε από τον Ηρόκλη Βασιάδη, ιδρυτικό μέλος του συλλόγου, «οιονεί Υπουργείον Παιδείας των εν Τουρκία Ελλήνων και ελληνιζόντων» (Σταύρου, 1967). Η δραστηριότητά του βασιζόταν στην πεποίθηση ότι τα σχολεία θα λειτουργούσαν όχι μόνον ως μέσα εθνικής και θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης αλλά και ως μέσα άμυνας και αντίδρασης κατά της βουλγαρικής Εξαρχίας και της Ουνίας. Στο πλαίσιο αυτό, διατήρησαν δεσμούς με πολιτιστικά ιδρύματα

της ελληνικής πλευράς, όπως ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων που ιδρύθηκε το 1869, ως κύριος φορέας του υπουργείου των Εξωτερικών, και την κυβερνητική «Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας» (Ανδρεάδης, 2010), στην οποία από το 1886 ως το 1910 ανατέθηκε η ευθύνη για την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι σύλλογοι αυτοί έγιναν τα κυριότερα όργανα μιας πανελλήνιας νοερής κοινότητας με την ανάπτυξη σχολικού δικτύου και τη διεύθυνση του σχολικού μηχανισμού σε περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας που το εθνικό κράτος απέβλεπε να κατοχυρώσει (Βούρη, 1999· Μπελιά, 1987).

Το ελληνικό κράτος, όπως και τα άλλα κράτη της περιοχής, επεδίωκε και ανέπτυξε μια ξεκάθαρη εθνική δράση με την οικονομική υποστήριξη της ελληνικής εκπαίδευσης και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Εξερχόγλου, 1996, σελ. 92). Στο πλαίσιο αυτό επιχείρησε να θέσει κάθε μηχανισμό, εκκλησιαστικό ή εκπαιδευτικό, κάτω από τον άμεσο έλεγχο του προς εξυπηρέτηση της εθνικής του πολιτικής (Βούρη, 1999, σελ. 32). Οι δραστηριότητες της ελληνικής πολιτικής προκάλεσαν την αντίδραση μερίδας μητροπολιτών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που δεν επιθυμούσαν η εκκλησία «να μετατραπή εις πρακτορείον ουδενός έθνους», αλλά και των τοπικών αρχόντων, που είδαν ότι παραγκωνίζονταν στη χάραξη της εθνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής από το ελληνικό κράτος και τους εκπροσώπους του (Σιδηράς, 2019).

Παρά ταύτα, υπό την πίεση των έντονων προσπαθειών της βουλγαρικής Εξαρχίας να καταπατήσει τη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου στη Μακεδονία και τη Θράκη, συντελέστηκε η δημιουργία κοινού μετώπου, όπου συνέκλιναν οι εθνικιστικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους και η υπεράσπιση των δικαιωμάτων του Πατριαρχείου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν τάσεις διαφοροποίησης στις ιεραρχικές τάξεις του Πατριαρχείου που οδήγησαν στην ανάρρηση στα μητροπολιτικά αξιώματα μιας νέας γενιάς μαχητικών εθνικιστών Μητροπολιτών. Με τον τρόπο αυτόν, στην πολιτική του Πατριαρχείου εισχώρησε μια νέα νοοτροπία που είχε διαμορφωθεί από τις αξίες του εθνικισμού. Εκφραστές αυτών των εθνικιστικών αντιλήψεων ήταν επίσκοποι όπως ο Γερμανός Καραβαγγέλης, Μητροπολίτης Καστοριάς, ο Ιωακείμ Φορόπουλος, Μητροπολίτης Μοναστηρίου και ο Χρυσόστομος Καλαφάτης, Μητροπολίτης Δράμας, οι οποίοι υποστήριξαν απροκάλυπτα την ευθυγράμμιση της πολιτικής του Πατριαρχείου με τις οδηγίες του εθνικού κέντρου, παρά το γεγονός ότι ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' αντιτάχθηκε στην μαχητικότητα των νεαρών Μητροπολιτών επιμένοντας στην ανεξαρτησία του Πατριαρχείου από την Αθήνα (Κιτρομηλίδης, 1999, σελ. 114-115).

Δεδομένου ότι ήδη το Βουλγαρικό Κομιτάτο έστελνε, ως διδασκάλους στις περιοχές αυτές, ικανούς προπαγανδιστές με ιδιαίτερα σημαντική συμβολή στις προπαγανδιστικές

πρακτικές του, οι Έλληνες δάσκαλοι καλούνταν να ανταποκριθούν στον ρόλο των μετακενωτών των εθνικών μνηυμάτων αλλά και των εθνικών πρακτόρων και κατηχητών.¹ Αρωγοί αυτών των προσπαθειών στάθηκαν, αφενός, Έλληνες διπλωμάτες όπως ο Ίων Δραγούμης, υποπρόξενος του Δεδέαγατς, ο Νικόλαος Ξυδάκης, πρόξενος του Μοναστηρίου, και ο Στυλιανός Γονατάς, απεσταλμένος στο ελληνικό προξενείο της Αδριανουπόλεως (Μπελιά, 1995, σελ. 256-257· 1981, σελ. 299-300). αφετέρου, τα μεσαία κοινωνικά στρώματα αυτών των περιοχών που υπήρξαν πρόθυμα να προωθήσουν την ελληνική παιδεία, καθώς τη θεωρούσαν παράγοντα κοινωνικοοικονομικής προόδου αλλά και κύριο μέσο προς την εθνική ολοκλήρωση. Στην κατεύθυνση αυτήν, η εκπαίδευση, με άξονα την ίδρυση σχολείων και πολιτιστικών συλλόγων, αποτέλεσε βασική φροντίδα των τοπικών κοινοτικών και των εκκλησιαστικών αρχών. Σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισαν οι τοπικοί σύλλογοι ως εθνικοί πυρήνες στην ενίσχυση των κοινωνικών, εκπαιδευτικών και εθνικών δράσεων στις περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης (Μαμώνη, 1977, σελ. 358-367· 1978, σελ. 89-90· 1975, σελ. 103-112).

4. Η γυμναστική και ο αθλητισμός ως «εθνική διαπαιδαγώγηση» στο βαλκανικό χώρο

Σε μια οργανωμένη προσπάθεια επίτευξης των προηγούμενων στόχων δόθηκε έμφαση στην ανάδειξη του σχολείου σε «κύριον μέσον του εθνικού φρονηματισμού» και σε πυρήνα προπαγάνδας και εθνικής αφύπνισης. Τα εκπαιδευτικά αντικείμενα αποτέλεσαν όργανα της εθνικής αγωγής. Ειδικότερα το μάθημα της γλώσσας, και μάλιστα των αρχαίων ελληνικών, θα ενίσχυε την αντίληψη της εθνικής καθαρότητας, αναδεικνύοντας την υπεροχή του ελληνικού πολιτισμού. Τα μαθήματα της γεωγραφίας και της ιστορίας αποδείκνυαν την ενότητα στον τόπο και στο χρόνο, ενώ σημαντικό ρόλο κλήθηκε να επιτελέσει και το μάθημα της γυμναστικής συμβάλλοντας στην ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος των πληθυσμών αυτών των περιοχών, αλλά και στη δημιουργία άτυπων σωματών εθνοφυλάκων διεκδικητών των εθνικών επιδιώξεων. Αυτά τα μαθήματα κλήθηκαν να συμβάλλουν στην «ιδίαν εθνικήν άγωγήν»,² ως στοιχεία συγκερασμού πολιτισμικών αναφορών και πολιτικών στοχεύσεων που θεωρήθηκαν ότι διασφάλιζαν την επιβίωση και το «μεγαλούργημα» του

1 Α.Υ.Ε./ΚΥ.1892, ἄ.ἄ.κ .Δ', εγκύκλιος 51.25-1-1892: Ε.Ε.Ε.Ε.Π. Πρόεδρος Πετρίδης Δ. και Γραμματεὺς Ιάλεμος Ὅδ. προς τοὺς προξένους: «κύριον προσόν τῶν διδασκάλων, πλὴν τῆς καταρτίσεως, πρέπει νά εἶναι τό ἱερόν πῦρ, νά ἐπιδροῦν δηλ. εἰς τὰς καρδίας τῶν μαθητῶν καί τῶν γονέων αὐτῶν». Βλ. ἐπίσης Μπελιά, Ε. (1988, σελ. 256) και (1995, σελ. 133).

2 Η «ιδία εθνική αγωγή» είναι σαφώς διακριτή από τη «γενικῶς ἀνθρωπίνην», δεν πρέπει να συγχέεται με τον «εθνικόν ἐγωισμόν», οφείλει να προάγει το εθνικὸ αἶσθημα σε ἀντιπαράθεση προς τον επικινδυνότερο «κοσμοπολιτισμόν» και να ἔχει στόχο τῆς τῆ μὀρφωση του «κοινού εθνικού χαρακτήρος» (Φουρναράκη, 1998, σελ. 303) .

έθνους.

Στο πλαίσιο αυτών των στοχεύσεων η γυμναστική θεσμοποιείται και επιχειρείται η συστηματοποίησή της στην επίτευξη της «εθνικής διαπαιδαγώγησης» των νέων Ελλήνων, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης του εθνικού τους φρονήματος. Παράλληλα, αναγορεύεται σε εγγυητή του ιδεολογήματος της «Μεγάλης Ιδέας» και του αλυτρωτισμού που, ως αναβαπτισμένη μορφή του, επηρέασαν όχι μόνο την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας αλλά και τα εκπαιδευτικά αιτούμενα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου και στην αυγή του 20ού αιώνα (Βερέμης, 2013, σελ. 27-52, 29-30).

Αυτές οι ιδέες εξαπλώνονται σταδιακά στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου, με σημαντική τη συμβολή του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* και του Υπουργείου Εξωτερικών. Η δράση του συλλόγου, ως φορέα ελληνικής παιδείας, θα πρέπει βέβαια να ιδωθεί σε συνάρτηση με εκείνη του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη*. Χαρακτηριστικό αυτών των προσπαθειών είναι το γεγονός της εμφάνισης, τη δεκαετία του 1870, περίπου 125 ελληνικών συλλόγων που δραστηριοποιούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Μπονίδης, 1996, σελ. 39-40).

Το ενδιαφέρον για τη σωματική άσκηση, στην ελληνική αλλά και στη διασπορική εκπαίδευση, ανιχνεύεται και στην ομιλία του Ηροκλή Βασιιάδη, ιδρυτικού μέλους του *Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης*, κοινωνού και υπερασπιστή των παραπάνω αντιλήψεων, στο συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων που συγκαλείται στην Αθήνα το 1879, με τη συμμετοχή 63 σωματείων (22 από την Ελλάδα και τα υπόλοιπα από τη διασπορά) (*Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων*, 1879, ιδ'ιθ'). Στην ομιλία του, ο Βασιιάδης τονίζει emphatically ότι η ελλιπής γυμναστική εξάσκηση έχει καταστήσει τους Έλληνες:

μαλθακούς, φυγόπονους, ανάλκιδας και απόλεμους, ούτε προς τον αντίπαλον τολμώντας αποβλέπειν, ούτε προς τας ταλαιπωρίας του σώματος καρτερικώς αντέχειν, γηράσκοντες πρό του δέοντος χρόνου. (Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, 1879, σελ. 53)

Το ενδιαφέρον του Βασιιάδη για τη σωματική άσκηση των νέων θα πρέπει να θεωρηθεί σε σχέση με τη συνθήκη της σταδιακής κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της εμφάνισης και δραστηριοποίησης, κυρίως από αυτή την περίοδο, εθνικιστικών κινήματων στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Οι διεργασίες αυτές εγγράφουν και τη σωματική άσκηση στις ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις και στοχεύσεις των βαλκανικών εθνικισμών της περιόδου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός της εμφάνισης του γυμναστικού και πατριωτικού κινήματος των sokol (γεράκι), το 1862, στην τσέχικη περιοχή της Αυστροουγγαρίας³ και της

3 Βλέπε σχετικά <https://sokolmuseum.org/history-of-sokol/>

σταδιακής εξάπλωσής του σε όλους σχεδόν τους σλαβικούς πληθυσμούς διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση του πανσλαβισμού (Macháček, 1938, σελ. 73-90). Οι σύλλογοι των sokol συμμετέχουν με σημαντικό τρόπο στη συγκρότηση της σλαβικής ταυτότητας σε σημείο να γίνουν παράδειγμα εκπαίδευσης και προπαγάνδας (Saint-Martin, 1997).

Η σωματική και ηθική αγωγή που υποστηρίζουν οι Τσέχοι sokol γίνεται παράδειγμα εθνικής παιδείας για τη Βουλγαρική Ηγεμονία και το βουλγαρικό εθνικό κίνημα που το 1879 ιδρύει γυμναστική εταιρεία με την επωνυμία Balkan Sokol (Macháček, 1938). Το μάθημα της γυμναστικής αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ το 1895 ιδρύεται ο πρώτος γυμναστικός σύλλογος με την επωνυμία Yunak (Ηρώας) με σκοπούς την προώθηση του πατριωτισμού, την ενδυνάμωση του σώματος και την ενίσχυση της στρατιωτικής ετοιμότητας των νέων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάπτυξη του σωματειακού αθλητισμού και η ανάγκη για τον έλεγχο του οδήγησε, το 1898, στην ίδρυση νέου αθλητικού θεσμού την Ένωση Γυμναστικών Συλλόγων που έλαβε την επωνυμία Yunak Union. Την ίδια περίοδο δραστηριοποιούνται ήδη στην Ηγεμονία αλλά και στην Ανατολική Ρωμυλία τουλάχιστον δέκα οκτώ (18) γυμναστικοί σύλλογοι, ενώ ανάλογη κίνηση αναπτύσσεται και σε περιοχές όπου διαβιούν Βουλγαρικοί πληθυσμοί (Özçakır, 2019). Η εποπτεία της γυμναστικής κίνησης ανατίθεται σε επιθεωρητές που λειτουργούν ως πράκτορες της Εξαρχίας (Μπελιά, 1995, σελ. 87).

Η ανάπτυξη της αθλητικής και γυμναστικής κίνησης στη Βουλγαρική Ηγεμονία αποτελεί είδηση και στις ελληνικές εφημερίδες της εποχής (1900). Η εφημερίδα *Εμπρός* δημοσιεύει μεταφρασμένο απόσπασμα σχετικού δημοσιεύματος της εφημερίδας *Αγγελιοφόρος* (Αγγελιοφορος) της Βάρνας, που αναφέρεται στους αγώνες που τελούν οι Βουλγαρικοί γυμναστικοί και αθλητικοί σύλλογοι την ίδια περίοδο. Μάλιστα αυτούς τους αγώνες η Βουλγαρική Ηγεμονία ονομάζει «Ολυμπιακούς», όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η εφημερίδα:

Τούτο είνε μέγα κτύπημα δια τους ενταύθα γαγαβούζους («Έλληνας Βαρναίους») οι οποίοι διαρκώς υπερηφανεύονται δια συγχρόνους τινάς Ολυμπιακούς Αγώνας εν Ελλάδι και υπερηφάνεια δια τους Βουλγάρους! Τα ανδρεία ταύτα Σωματεία, αν και είνε ολίγα τον αριθμόν επί του παρόντος, αλλ' εις το μέλλον έχομεν πεποίθησιν, ότι θα πολλαπλασιασθώσι και θα έλθη καιρός, οπότεν θα ίδωμεν να εκτυλίσσουν τα σημαίας των όχι εδώ εις το Στάδιον του παραθαλασσίου κήπου, αλλά εις τας κορυφάς των ορέων της Μακεδονίας, όπου είνε τα υψηλά ιδεώδη εκάστου Βουλγάρου και δη αυτών των ηρώων. ([Ανώνυμος] *Εμπρός*, 24.4.1900, σελ. 3)

Οι ιδεολογικές και πολιτικές συνδηλώσεις των αθλητικών αγώνων, όπως ανιχνεύονται στο δημοσίευμα και που αφορούν και τις δύο πλευρές, δεν μπορούν να κατανοηθούν δίχως αναφορά στις δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντούν οι βαλκανικοί εθνικισμοί

στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι μεταξύ τους διενέξεις, οι εδαφικές και πληθυσμιακές τους διεκδικήσεις, οι κίνδυνοι πολιτισμικής (και άρα εθνικής) αλλοτρίωσης, η εικόνα της εθνικής ομοιογένειας και συσπείρωσης που επιχειρούν να προβάλουν σε τρίτους, αποτελούν πτυχές της ανάγκης να διασφαλιστεί η εκάστοτε εθνική ταυτότητα. Υπό αυτήν την έννοια, η αναβάπτιση του αθλητισμού από απλό (και πιθανώς δευτερεύον) πολιτισμικό στοιχείο σε συνεκτικό συστατικό του έθνους, στοιχείο που τονίστηκε ιδιαίτερα κατά τη διεξαγωγή των Α' σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων, στην Αθήνα το 1896, θα πρέπει να ιδωθεί ως επακόλουθο των λειτουργιών της εθνικιστικής ιδεολογίας.

Τα ιδεολογικοπολιτικά και πρακτικά ισοδύναμα του κινήματος των sokol ανιχνεύονται επίσης και στο βασίλειο της Σερβίας όπου, το 1882, ιδρύθηκε η Belgrad Society for Gymnastics and Fighting, ως φορέας οργάνωσης της σωματικής άσκησης των νέων μετά την αποφοίτησή τους απ' το σχολείο. Ο φορέας μετονομάστηκε το 1891 σε Belgrade Gymnastic Society Sokol υιοθετώντας την τσέχικη μέθοδο άσκησης του κινήματος των Sokol, αντί του γερμανικού γυμναστικού συστήματος, που σε ιδεολογικό επίπεδο συνδέθηκε με τις επιδιώξεις για εθνική απελευθέρωση και ενοποίηση όλων των Σλάβων. Η εξέλιξη αυτή συνέβαλε στη ραγδαία εξάπλωση του κινήματος και στην ίδρυση πολλών νέων συλλόγων (Mijatovic, 2017, σελ. 34-35).

Ο Βασιάδης διαβλέποντας αυτές τις εξελίξεις δεν παραλείπει να επισημάνει στο λόγο του τους κινδύνους από τον πολλαπλασιασμό των βουλγαρικών γυμναστικών εταιρειών, οι οποίες «την των όπλων άσκησιν μετ' άλλων σωματικών ασκήσεων διδάσκουσαι» (Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, 1879, σελ. 53) και προτείνει, με υπόμνημά του, την άμεση γυμναστική οργάνωση του «έθνους» (Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, 1879, σελ. 179-188). Η πρότασή του εστιάζεται στην ίδρυση κεντρικού γυμναστικού συλλόγου, που θα εδρεύει στην Αθήνα, ικανού να λειτουργήσει ως συντονιστικός φορέας για την εκπαίδευση γυμναστών, την ίδρυση γυμναστηρίων και την κατασκευή γυμναστηριακών υποδομών στην εκπαίδευση (Δημοτικά σχολεία, Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια). Ενώ στις αρμοδιότητές του εντάσσει και τον ορισμό των επιτροπών διοίκησης των νεοϊδρυθέντων γυμναστηρίων (Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, 1879, σελ. 184-186). Σύμφωνα πάντα με το υπόμνημα, αυτός ο «κεντρικός» γυμναστικός φορέας θα έπρεπε να αναλάβει την ανάπτυξη και οργάνωση της γυμναστικής και αθλητικής κίνησης στις κυριότερες πόλεις της Ελλάδας αλλά και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εστιάζοντας τις αναφορές του κυρίως στις τελευταίες, αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στη διάδοση της γυμναστικής και την εξεύρεση πόρων για τη δημιουργία γυμναστηρίων στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές:

ίνα η αναγέννησις της εθνικής γυμναστικής, παιδαγωγικής τε και δημοσίας, επιρρωννύουσα τα σώματα και καρτερικά καθιστώσα αυτά και δυσπαθή, ίνα ούτω

εμφυσήση εις τα απανταχού διεσπαρμένα του Ελληνικού Έθνους μέλη ζωή και ανδρεία και γενναίον φρόνημα και παρασκευάζουσα προμάχους του ελληνισμού και ισχυρούς βραχίονας προς υπεράσπισιν αυτού, εν αις επαρχίαις πάσχει και κατατρώχεται. (Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, 1879, σελ. 188)

Οι προτάσεις αυτές του Βασιάδη θα βρουν πεδίο εφαρμογής κυρίως στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Το εν λόγω χρονικό διάστημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η οργάνωση της σχολικής γυμναστικής και του αθλητισμού στις οθωμανοκρατούμενες ελληνόφωνες περιοχές (Μικρά Ασία, Πόντος, Θράκη, Μακεδονία). Από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 ιδρύθηκαν γυμναστήρια και αθλητικοί σύλλογοι, κατά κύριο λόγο γυμναστικοί, που καλλιεργούσαν τα κλασικά αγωνίσματα ως «εθνικά» σύμβολα, με κύριο στόχο την «εθνική διαπαιδαγώγηση» των ντόπιων πληθυσμών. Τα σωματεία αυτά, που συσπείρωσαν κυρίως τα μεσαία στρώματα, έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στη συλλογική δράση, ενώ λειτούργησαν ουσιαστικά ως εστίες πνευματικής και εθνικής αφύπνισης λαμβάνοντας έναν προφανή πολιτικό χαρακτήρα.

5. Η Γυμναστική στην εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων

Στο βαθμό λοιπόν που η υπόθεση της εκπαίδευσης συνδέθηκε με τις ανάγκες της εθνικής διαπαιδαγώγησης, οι συζητήσεις γύρω από το πλαίσιο συγκρότησής της αποτέλεσε αντικείμενο δημόσιου ενδιαφέροντος. Αυτό που επίσης παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η συζήτηση που αναπτύσσεται γύρω από την οργάνωση της γυμναστικής στην εκπαίδευση ώστε αυτή να ανταποκριθεί στις ανάγκες της «εθνικής παιδείσεως». Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται γύρω από τη γυμναστική δεν εγγράφεται αποκλειστικά, όπως προαναφέραμε, στις συνθήκες της συγκεκριμένης χρονικής συγκυρίας, αλλά είναι ένα διακύβευμα που εκτείνεται χρονικά σε όλη τη διάρκεια, κυρίως, του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, άμεσα συνδεδεμένο με τους επιμέρους στόχους που της αποδίδονται. Στοιχεία αυτού του διαλόγου ανιχνεύονται συχνά σε δημοσιεύματα στον τύπο στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα και συνδέονται με διεργασίες επίτευξης του ιδεολογήματος της «Μεγάλης Ιδέας». Οι στόχοι που δηλώνονται από τους υποστηρικτές της είναι ενδεικτικοί των προθέσεών τους, γεγονός που υποστηρίζεται από την εντεινόμενη κριτική που ασκούν στις ελλείψεις που αυτή παρουσιάζει. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα ανυπόγραφου άρθρου που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εμπρός*:

Καλή και απαραίτητος η γυμναστική των μυώνων και η ευλυγισία των βραχιόνων και των σωμάτων η ευκαμψία, αλλ' αι ασκήσεις αύται δέον να εθίζωσι από τούδε τους νεαρούς μαθητάς και να παρασκευάζωσι τους βραχίονας αυτών ικανούς να κρατώσι, χωρίς να τρέμωσι, τα όπλα. Δεν θέλωμεν να είπωμεν, ότι οι μαθηταί των Δημοτικών

Σχολείων πρέπει να λάβωσι μέρος εις αγώνας σκοπευτικούς. Δι' αυτούς μας αρκεί επί του παρόντος η χαλύβδωσις των νεύρων των, και τα ευσταλή παραστήματα τα οποία παρουσιάζουν, και η πειθαρχία εις ήν ασκούνται. Αλλά πρέπει να κατανοηθή καλώς παρ' όλων των αρμοδίων ότι οι μικροί σήμερον μαθηταί, η θέα των οποίων τόσας επλίδας εθνικάς αναρριπίζει, θα είνε οι στρατιώται οι άλκιμοι της αύριον, και ότι από τούδε πρέπει θεωρώσιν ως απαραίτητον συμπλήρωμα της γυμναστικής των ανατροφής, και ως κορωνίδα αυτής, την άσκησιν των όπλων και την σκοποβολήν. ([Ανώνυμος], *Εμπρός*, 22.3.1901, σελ. 1)

Κοινός τόπος αυτών των συζητήσεων είναι, πέρα από την καλλιέργεια της σωματικής υγείας και ευρωστίας, η διακριτή σύνδεσή της με τη στρατιωτική ετοιμότητα των νέων. Είναι αντιλήψεις οι οποίες, εκτός του κυρίαρχου λόγου περί γυμναστικής της περιόδου, συνδέονται άμεσα με ανάλογες δραστηριότητες που αναπτύσσονται από το βουλγαρικό κομιτάτο, όπως επίσης έχει τονιστεί, με στόχο την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης αλλά και της στρατιωτικής ετοιμότητας των νέων. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές στον τύπο, και πρωτίστως της εφημερίδας *Εμπρός* του Δημήτριου Καλαποθάκη, που υπήρξε εμπνευστής και πρόεδρος του «Μακεδονικού Κομιτάτου» (Ραϊτσίνης, 2010, σελ. 54-88· Σταυρόπουλος, 1984). Τα δημοσιεύματα σχολιάζουν τις περίφημες «Σκοπευτικές Εταιρείες» και τη στρατιωτική εκπαίδευση των νέων του Βουλγαρικού Κομιτάτου, τονίζοντας το γεγονός ότι η Βουλγαρική Ηγεμονία είχε αναγάγει τη γυμναστική στην εκπαίδευση σε πρωτεύον μάθημα αποβλέποντας στην εξάσκηση των μαθητών στην πολεμική τέχνη. Οι ανώνυμοι συγγραφείς πρεσβεύουν ότι είναι ανάγκη να ενισχυθεί το μάθημα της γυμναστικής των νέων με το αγώνισμα της σκοποβολής και καλούν την ελληνική πολιτεία να στοχαστεί:

που έγκειται η ισχύς ενός Έθνους, μέλλοντος αργά ή γρήγορα να έλθη εις πολεμικήν συγκρουσιν και παρασκευάζοντος από τούδε τα χιλιάδας των μελών του σήμερον μεν διά τας δολοφονίας των Μακεδόνων και αύριον διά τον κρίσιμον αγώνα, είνε όχι μόνο κωμικόν, αλλ' αυτόχρημα αντεθνικόν εκ μέρους ημών να δεικνύομεν τόσην περιφρόνησιν προς το κατ' εξοχήν ελληνικό αγώνισμα της σκοποβολής, ωσανεί η γυμναστική μόρφωσις της νεολαίας μας δεν είχεν άλλον σκοπόν ή την επιδεικτικήν παρέλασιν χιλιάδων λευκοκυανοστόλιστων μαθητών. ([Ανώνυμος], *Εμπρός*, 22.3.1901, σελ. 1)

Το νομικό πλαίσιο που διέπει το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα στα τέλη του 19ου αιώνα δεν επιτρέπει τη διδασκαλία του μαθήματος σε καμιά βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος τουλάχιστον μέχρι το 1880. Σταδιακά, όμως, και στις πρώτες βαθμίδες του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού δικτύου το μάθημα αρχίζει να διδάσκεται σποραδικά και όχι συστηματικά, από μη εξειδικευμένο εκπαιδευτικό προσωπικό, χάριν της σωματικής υγείας, της ευρωστίας και κυρίως της ηθικής και πνευματικής ενίσχυσης των μαθητών. Όμως,

στον απόηχο του πολέμου του 1897 το μέτρο της απαγόρευσης της γυμναστικής τίθεται εκ νέου σε εφαρμογή σε όλα τα ελληνοθωμανικά σχολεία ([Ανώνυμος], *Εμπρός*, 8.7.1900, σελ. 3). Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, από το 1900, η σωματική άσκηση εισάγεται και πάλι στην εκπαίδευση έχοντας ως διακριτό σκοπό την «πρόνοια περί υγείας» των μαθητών. Η προβολή του υγιεινιστικού και ηθοποιητικού λόγου για τη σωματική άσκηση από τους εκπαιδευτικούς κύκλους του Πατριαρχείου και η ολοκληρωτική απουσία του λόγου περί αλκής και στρατιωτικοποίησης, θα πρέπει να αναχθεί στην αντινομία μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού (Κόκκινος, 1997, σελ. 331). Εδώ, βέβαια, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο λόγος του Πατριαρχικού κύκλου δεν είναι ενιαίος καθώς ανάμεσα στα μέλη της ιεραρχίας υπήρχαν αφοσιωμένοι εθνικιστές που ευθυγραμμίζονταν με την εθνική αλυτρωτική πολιτική και τις οδηγίες του εθνικού κέντρου. Οι κύκλοι αυτοί συνεργάζονταν στενά με την κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών, μέσω των Ελλήνων προξένων και υποπρόξενων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Υπουργείο Εξωτερικών, από την άλλη πλευρά, έχει ήδη συστήσει με σχετικές εγκυκλίους (1870) (Στεφάνου, 1909, σελ. 73-75, 77-81) προς τους Έλληνες προξένους, να αναπτύσσουν συνεργασίες με εκπαιδευτικούς, τοπικούς και εκκλησιαστικούς φορείς προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της σύνδεσης των πληθυσμών των κοινοτήτων της διασποράς με το εθνικό κέντρο.

Ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες διπλωμάτες και εκπρόσωπος της εθνικιστικής διαπάλης στον συγκεκριμένο χώρο είναι ο Ίων Δραγούμης, που εκπροσωπεί εκτός από το εθνικό κέντρο και μια νέα τάση στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικισμού. Η διπλωματική του δράση, από το 1899 αλλά και κατά την περίοδο του «Μακεδονικού Αγώνα» (1904 -1908), εκκινεί από το Μοναστήρι (1901-1902) όπου υπηρετεί ως υποπρόξενος και εν συνεχεία στην Ανατολική Μακεδονία, στο ελληνικό υποπροξενείο Σερρών (1903), στην Ανατολική Ρωμυλία στο Προξενείο του Πύργου και στη Θράκη, στο Προξενείο της Φιλιππούπολης (1904) και στο ελληνικό προξενείο της Αλεξανδρούπολης το (1905). Κατά τη διετία δε 1907-1909 υπηρέτησε στην ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης.

Ο Δραγούμης, θιασώτης ενός ιδιόμορφου εθνικισμού – ως εναλλακτική λύση στο πνεύμα του αποτυχημένου, μετά τον πόλεμο του 1897, αλυτρωτισμού – υποστήριξε τη συγκρότηση μιας πολυεθνικής «Ανατολικής Αυτοκρατορίας» (Βερέμης, 1990, σελ. 306-307, 306· Λιάκος, 2019, σελ. 37). Στη συγκρότηση αυτής της πολιτικής οντότητας οι Έλληνες καλούνταν να προσφέρουν τον πολιτισμό τους ως καταλύτη (Βερέμης, 2003, σελ. 33-34), δίνοντας με τον τρόπο αυτόν έμφαση στη δύναμη του πολιτισμού ως παράγοντα που θα καθόριζε τη συμπεριφορά των μελών της. Προφανής μηχανισμός αυτού του πολιτισμικού ευαγγελισμού αποτελούσε το εκπαιδευτικό σύστημα και η ελληνική εκπαίδευση καθώς και οι τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι και ενώσεις.

Στο πλαίσιο προώθησης της ελληνικής εκπαίδευσης και στήριξης των εθνικών

διεκδικήσεων ο Ίων Δραγούμης συνεργάζεται στενά με εθνικιστικά κέντρα του ελληνικού βασιλείου. Ένα από τα λιγότερο γνωστά σημεία των προτεραιοτήτων που θέτει για τη συγκρότηση της εκπαίδευσης είναι και η απόδοση ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στη γυμναστική εκπαίδευση των νέων, στην αποστολή ικανών γυμναστών και στην εκπαίδευση δασκάλων για την αποτελεσματικότερη διδασκαλία και διάχυση της γυμναστικής στο ελληνορθόδοξο σχολικό δίκτυο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση μάλιστα συνεργάζεται με τον γυμναστή Γεώργιο Κηπιώτη για την ίδρυση γυμναστηρίων και γυμναστικών συλλόγων στην περιοχή (Ρόμβος & Μιντιλού, 2016, σελ. 14-47).

Σε επιστολή του στις 26 Σεπτεμβρίου του 1903 (Κιτρομηλίδης, 1984, σελ. 486-507, 488) από τις Σέρρες προς τον πατέρα του, και ενός εκ των κύριων οργανωτών του «Μακεδονικού Αγώνα», Στέφανο Δραγούμη σημειώνει:

πρακτικώτατος τρόπος ηλεκτρίσεως των ημετέρων εν Μακεδονία, η γενίκευσις της διδασκαλίας της Γυμναστικής [...]. Διά των γυμναστών, ους δυνάμεθα να έχωμεν ως όργανα ημών θέλομεν εργασθή και κατ' άλλους τρόπους. Οι ελευσόμενοι γυμνασταί ανά παν θέρος θα υποχρεωθώσι να γυμνάζωσι τους δασκάλους όπως καταστήσωσιν αυτούς ικανούς να διδάξωσι την γυμναστικήν εις τα χωρία. (Πετσίβας, 2000, σελ. 297, 349, 351)

Η πίστη του στην συνεισφορά της γυμναστικής στον αγώνα που διεξάγει τον οδηγεί στο να αποστείλει νέα επιστολή στις 23 Οκτωβρίου 1903 και πάλι προς τον Στ. Δραγούμη, με την οποία τον ενημερώνει ότι:

Γυμναστήρια χρειάζεται να καταρτισθώσι και εν Τζουμαγιά, Δεμίρ-Χισάρ (Σιδηρόκαστρο) και Δοβίστα (Εμμανουήλ Παππάς), εν Φλωρίνη επίσης και Σοροβιτσόβω (Αμύνταιο) και Κλεισούρα. Εννοείται όχι πλήρη, απλώς όργανά τινά και γυμναστής. (Πετσίβας, 2000, σελ. 35)

Η επικοινωνία του Ίωνα Δραγούμη επεκτείνεται και προς τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, αντιπρόεδρος του οποίου και μέλος της Επικούρου Μακεδόνων Επιτροπής διατελεί ο θείος του Μάρκος Δραγούμης. Με νέα του επιστολή (21 Νοεμβρίου 1903) προς τον πρόεδρο του Συλλόγου, ο Δραγούμης τον ενημερώνει ότι:

Υπάρχουσιν ήδη κατηρητισμένα γυμναστήρια εν Μοναστηρίω, Κορυτσά, Θεσ/νίκη και Σέρραις, πρόκειται δε να ιδρυθή τοιούτον εν Καβάλα [...] [Στη συνέχεια προτείνει] Όπως γενικευθεί δ' έτι πλέον η γυμναστική σκόπιμον θα ήτο ίνα: Α) Οι μαθηταί των δύο τελευταίων τάξεων των γυμνασίων Μοναστηρίου, Κορυτσάς, Θεσσαλονίκης και Σερρών, ένθα υπάρχουσι γυμναστήρια και γυμνασταί, προγυμνάζονται ειδικώς και εις την διδασκαλίαν της γυμναστικής διότι πολλοί εξ' αυτών, ως μέλλοντες να γίνωσι διδάσκαλοι δέον να ώσιν ικανοί και προς διδασκαλίαν της γυμναστικής, μη αρκούσης προς τούτο της απλής ως μαθητών προγυμνάσεως. Β) Ανά παν

θέρος συνέρχονται εις τας ειρημένας πόλεις οι καταλληλότεροι των διδασκάλων των χωρίων και προγυμνάζονται υπό του γυμναστού εις την διδασκαλίαν της γυμναστικής ίνα καθίστανται κατάλληλοι προς διάδοσιν της γυμναστικής εν τοις χωρίοις. (Πετσίβας, 2000, σελ. 373-375)

Στην ίδια επιστολή κάνει λόγο και για τη γυμναστική των θηλέων, η οποία, όμως, καλείται να υπηρετήσει κυρίως παρελκυστικούς σκοπούς.

Και διότι είναι ωφέλιμον, αλλ' ιδίως ίνα μη σκανδαλίζονται αι επιτόπιαι αρχαί όσαι δεν είναι συνηθισμέναι να βλέπωσιν άλλους πλήν των στρατιωτών γυμναζομένους, σκόπιμον να διδάσκονται και αι μαθήτριαι των σχολείων την γυμναστικήν. Η γυμναστική των κορασίων χρησιμεύει εν Μοναστηρίω ως παραπέτασμα της γυμναστικής των παίδων. Εν Σέρραις η γυμναστική δεν διδάσκεται εις τα κοράσια επειδή δεν ετόλμησαν έτι οι διευθύνοντες τα σχολεία να ταράξωσιν την εαυτών ησυχίαν ταράττοντες την σεμνοτυφίαν των Σερραίων. (Πετσίβας, 2000, σελ.373 - 375)

Η επιστολή προβάλλει εμφατικά τις αντιλήψεις του για τη γυμναστική στην εκπαίδευση των εθνικά διεκδικούμενων περιοχών, καθώς και τις λειτουργίες που καλείται να επιτελέσει. Ο Ίων Δραγούμης εγγράφει την ανάγκη επέκτασης της διδασκαλίας της κυρίως σε δύο επίπεδα. Το πρώτο συνδέεται με την πολιτισμική διάχυση νεωτερικών αστικών αντιλήψεων, χάρη στις οποίες θα επιτυγχάνονταν ο πολιτιστικός προορισμός του ελληνισμού, ενώ θα καθίστατο εμφανής η ταξική υπεροχή των ελληνορθοδόξων, ως απόδειξη εθνικής ανωτερότητας. Το δεύτερο, και ίσως κρισιμότερο λόγω της εμπόλεμης συνθήκης, αφορά τη στρατιωτική προετοιμασία των νέων και τη συγκρότηση άτυπων σωμάτων πολιτοφυλακής για την ανάληψη απελευθερωτικής δράσης. Ιδιαίτερη, όμως, σημασία αποδίδει, επίσης, στην ίδρυση γυμναστηρίων, τα οποία αντιλαμβάνεται ως χώρους εγχάραξης εθνοπολιτισμικών αντιλήψεων στους νέους ασκούμενους, αλλά και άδηλους τόπους στρατιωτικής προπαρασκευής τους. Δεν θα πρέπει βέβαια να παραβλέψουμε το γεγονός ότι σε αυτούς τους χώρους θα επιχειρούνταν η ρήξη της απομόνωσης του εκπαιδευτικού χώρου και η προετοιμασία ικανών γυμναστών για την επάνδρωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού και την ενίσχυση της αθλητικής κίνησης. Φαίνεται ότι η ανεπάρκεια σε διδακτικό προσωπικό δεν αποτελεί μια απλή λεπτομέρεια αυτής της ιδιότυπης αθλητικής πολιτικής αλλά βασικό συστατικό της στοιχείο.

Οι προσπάθειες του Δραγούμη να αναπτύξει τη γυμναστική και αθλητική εκπαίδευση συνεχίζονται αμείωτες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, επεκτείνοντας το δίκτυό του στις περιοχές όπου μετακινείται. Σε επικοινωνία του με τον Παύλο Μελά, από το Μοναστήρι στις 10 Φεβρουαρίου 1904, τον ενημερώνει για την αποστολή οργάνων Γυμναστικής από την Αθήνα σημειώνοντας ότι: «Είναι έτοιμα από πολύν καιρό, φαίνεται να σταλούν από

τας Αθήνας τα όργανα γυμναστικής (αλτήρες και κοντοί σιδερένιοι) του Γυμνασίου.» (Πετσίβας, 2000, σελ. 433). Αλλά και στο ελληνικό προξενείο της Αλεξανδρούπολης, όπου μετακινείται το 1905, συνεχίζει τις οργανωμένες προσπάθειες προώθησης της γυμναστικής εκπαίδευσης στις ελληνικές κοινότητες της περιοχής. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που λαμβάνει ο Ίων, ευρισκόμενος μάλλον στην Αθήνα, από τον υπολοχαγό Περικλή Βλάσση, δραστήριο μέλος των μυστικών αποστολών Ελλήνων αξιωματικών για την άμυνα του χώρου με το ψευδώνυμο Πάνος Βάθης. Ο Βλάσσης με επιστολή του, στις 20 Μαρτίου 1907, τον ενημερώνει για τις ενέργειές του και ζητά τη συνδρομή του:

Αγαπητέ Ίων, κατ' αυτάς απεφασίσθη πλέον να τεθεί εις ενέργειαν η σύστασις γυμναστηρίου. Νομίζω καλόν επί τη ευκαιρία αυτή να εισαγάγωμεν και τας ασκήσεις της δισκοβολίας, του ακοντισμού κ.τ.λ. αι οποίαι και τερπναί είναι και καθαρώς ελληνικαί. Εάν δεν σοι είναι δύσκολον στείλε μας σε παρακαλώ 3 δίσκους και 1-2 ακόντια (ως υποδείγματα) και ως βιβλίον τι διδάσκον την χρήσιν αυτώ (εν ελλείψει άλλου, ενθυμούμαι ότι δίδει οδηγίας τινάς και το πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων 1906). Επίσης ει δυνατόν σχέδια διζύγων και μονοζύγων και παν ό,τι άλλο θεωρείς κατάλληλον διά το ιδρυθησόμενον γυμναστήριον.⁴

Η παραπάνω διατύπωση, ως προτροπή, υπογραμμίζει την ιδεολογική λειτουργία της γυμναστικής και του κλασικού αθλητισμού ως στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Από τη μια πλευρά, αναδεικνύει την αντίληψη της εθνικής συνέχειας με την αρχαιότητα, ως στοιχείο συγκρότησης εθνικής συνείδησης από την άλλη, ταυτόχρονα, καλείται να υπηρετήσει την προοπτική της εξομοίωσης των εθνοτικών κοινοτήτων με την Ευρώπη, ως παράλληλο αίτημα του εθνικού ιδιώματος. Η διπλή αυτή λειτουργία φαίνεται ότι καθόριζε και το περιεχόμενό της.

Παράλληλα και σε επίπεδο προπαγανδιστικών μηχανισμών, αναδεικνύεται από τις επιστολές αυτές η ύπαρξη ενός αρκετά διευρυμένου δικτύου φορέων και μυστικών συνεργατών που δραστηριοποιούνται στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης. Αρωγοί αυτών των προσπαθειών στέκονται και ιεραρχικοί κύκλοι που συνεργάζονται στενά με τα εθνικιστικά κέντρα του ελληνικού βασιλείου. Ένας από τους πιο μαχητικούς κληρικούς που προήγαγε τον ελληνικό εθνικισμό και ανέπτυξε σημαντική δράση αλλά και πρωτοβουλίες για τη ίδρυση και στήριξη πολλών εκπαιδευτηρίων ήταν ο Χρυσόστομος Καλαφάτης, που διετέλεσε Μητροπολίτης Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών από το 1902 – 1910 (Καρσανίδης, 2016, σελ. 37· Βασιλείου, 2016, σελ. 55). Δείγμα της επιθυμίας του Χρυσόστομου να ακολουθήσει οδηγίες από το εθνικό κέντρο είναι και η διατήρηση επιστολικής επικοινωνίας με τον Ίωνα Δραγούμη (Κιτρομηλίδης, 1984, σελ. 492-501· Βερέμης, 2012, σελ. 41).

4 Αρχείο Αλληλογραφίας Ίωνος Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρ. 0278.

Ήδη ως Μέγας Πρωτοσύγκελος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/πόλεως (1897-1902) και μέλος της *Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής* έχοντας πλήρη εικόνα των σχολικών εκπαιδευτικών πραγμάτων των ορθόδοξων κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας, διατύπωνε θετικές απόψεις για το ρόλο της γυμναστικής και την αναγκαιότητα λειτουργίας γυμναστηρίου σε κάθε σχολείο.⁵ Η περίπτωση του Χρυσόστομου θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνοψίζει το πλαίσιο των απόψεων αλλά και των παρεμβάσεων του εθνικιστικού κύκλου του Πατριαρχείου σχετικά με τη γυμναστική και τη σημασία που της αποδίδεται. Στον ενθρονιστήριο λόγο του στη Σμύρνη, το 1910 ο Χρυσόστομος σημειώνει:

Αλλά πρὸς τὴν πνευματικὴ ταύτη ἀνάγκη δέον νὰ βαίνη παραλλήλως καὶ ἡ σωματικὴ ἡμῶν ἐκείνη διάπλασις ἣτις θὰ δώσῃ εἰς τὸ Γένος μας ωραία καὶ πλαστικά σώματα, σώματα με χαλυβδίνους ἡρακλείους μυῖνας καὶ βραχίονας τοῦ Σαμφῶν [...]. Ἔργον μέγα, ἀς γνωρίζῃς ὅτι ἐπιτελεῖ, ὅστις ἐμπνέει εἰς τὰ τέκνα τοῦ Γένους μας τὴν ἀγάπην τοῦ ὕδατος, τοῦ ἀναπεπταμένου ἀέρος καὶ τοῦ ἐλευθέρου φωτός, τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ρυθμικὴν κίνησιν καὶ τὴν γυμναστικὴν. (Ενθρονιστήριος Λόγος, 1910, σελ. 17)

Στο απόσπασμα του λόγου του ανιχνεύεται ένας πυκνός εθνοθηρησκευτικός συμβολισμός που συνδέει τη μυθική εθνική παράδοση του Ηρακλή με τη ιουδαϊκοχριστιανική μυθική παράδοση του Σαμφών. Είναι ηρωικές μορφές δύο σημαντικών στοιχείων της εθνικής ταυτότητας, του έθνους και της θρησκείας. Η γυμναστική εμφανίζεται να συνδέει την αρχέγονη δύναμη του ελλητισμού με την πίστη που θα συμβάλει στη μετατροπή των δοκιμασιών του σε «ευλογία», φέρνοντας στο προσκήνιο κάτι ωφέλιμο.

Ο Χρυσόστομος θεωρεί ότι ο αθλητισμός, η «*θρησκεία αυτή της νεότητας*» μπορεί να εμψύσει στους νέους τον ηρωισμό και την αυτοθυσία. Ενώ για τα γερά και γυμνασμένα σώματα των νέων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει λίγα χρόνια αργότερα (1929) ο βιογράφος του Σπυρίδων Λοβέρδος, πίστευε ότι «*ήταν εγγύηση για τους αγώνες του Έθνους*» και «*όλοι αι ελπίδες του Γένους (εναπόκεινται) εἰς τὸν στίβον*». (Λοβέρδος, 1929, σελ. 91· Καρσανίδης, 2016, σελ. 185).

Στις πόλεις και τα χωριά της επισκοπικής δικαιοδοσίας του ίδρυσε όχι μόνο ναούς, ορφανοτροφεία και σχολεία αλλά και γυμναστήρια, εκπαιδευτικούς και γυμναστικούς συλλόγους (Μπιλιανός, 2021, σελ. 136). Πιο συγκεκριμένα ίδρυσε στη Δράμα, το 1906 «*γυμναστήριον τέλειον*» (Χατζή, 1909, σελ. 14· Καρσανίδης, 2016, σελ. 185) εφοδιασμένο με γυμναστικά όργανα του γερμανικού γυμναστικού συστήματος (με κλίμακες, ιστούς και σχοινιά αναρρίχησης, γέφυρα, μονόζυγο, δίζυγο, κρίκοι κ.λπ.) (Καρσανίδης, ό.π., σελ. 186)

⁵ Ο Χρυσόστομος θεωρούσε πως το Γένος δεν θα μπορούσε να αναμένει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, εάν η εκπαίδευση δεν είχε άμεση επίδραση στη σωματική υγεία και την ηθική ανάπτυξη των ατόμων. Ταχυδρόμος *Εφημερίς εν Κωνσταντινοπόλει*, αριθμ. 205/19.12.1898.

όπου θα μπορούσαν να γυμνάζονται οι νέοι και να διδάσκεται το μάθημα της γυμναστικής. Γυμναστήρια ίδρυσε, επίσης, στην Τσατάλτζα (Χωριστή), στο Δοξάτο, στην Προσοτσάνη, στην Αλιστράτη, στο Κιούπκιοϊ (Πρώτη) (Λοβέρδος, 1929, σελ. 88-89· Μπιλιανός, 2016, σελ. 137-140· Βασιλείου, 2021, σελ. 64-71). Ο Χρυσόστομος εμπνεόμενος από την πολιτικά και πολιτισμικά επιτυχή τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 συνέβαλε ενεργά και στη διοργάνωση ετήσιων σχολικών γυμναστικών αγώνων στη Δράμα, από το 1904.⁶ Στους αγώνες αυτούς, που διαρκούσαν δύο με τρεις ημέρες, μετείχαν περίπου 3.000 ασκούμενοι μαθητές από την πόλη της Δράμας αλλά και των κοντινών ελληνικών κοινοτήτων (Τριάρχης, 1995, σελ. 79).

6. Γυμναστικοί αγώνες και η επιτέλεση της «εθνικής διαπαιδαγώγησης» στις ελληνορθόδοξες κοινότητες

Η διάδοση της ελληνικής παιδείας στις ελληνορθόδοξες κοινότητες του χώρου θα πρέπει να νοηθεί ως διττή προσπάθεια, αφενός, να συνδεθούν αυτές οι κοινωνίες με το παρελθόν τους στη βάση της εθνικής συνέχειας και, αφετέρου, να προδιαγραφεί η μελλοντική τους εξέλιξη (Κωφός, 1999, σελ. 205). Οι λειτουργίες αυτές επιτελούνται υπό την έννοια του έθνους που αποτελεί σημείο αναφοράς στην αναζήτηση νέων μηχανισμών για τον συντονισμό της κοινωνικής τους παρουσίας και πράξης.

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπλαση του παρελθόντος συνδέεται με την ερμηνεία του παρόντος και τον σχεδιασμό του μέλλοντος αποτελώντας εφαλτήριο για δράση. Είναι διαδικασίες που προωθούν την ιδέα ενός νέου κοινοτικού ιδεώδους, μιας αδελφότητας με σταθερά ερείσματα στο παρελθόν που εγκαθιδρύουν και προβάλλουν συγκεκριμένες αξίες, ρόλους και κώδικες συμπεριφοράς.

Εγγύηση αυτών των διαδικασιών αποτέλεσε η αναβίωση αρχαίων ελληνικών ονομάτων που δίνονταν στους πολιτιστικούς και αθλητικούς συλλόγους των περιοχών, όπως *Ορφέας Σερρών* (1905) και *Ορφέας Ξάνθης* (1908) ή *Φίλιπποι Καβάλας* (1904), συνδέοντας, με τον τρόπο αυτόν, τον χώρο με την αρχαία Μακεδονική και Θρακική «φύτρα» διαμορφώνοντας ισχυρά κριτήρια εθνοτικού προσδιορισμού. Στο φάσμα αυτών των πρακτικών διαφαίνεται ο συγκερασμός πολιτισμικών αναφορών και πολιτικών στοχεύσεων που υπαγορεύει ο εθνικισμός.

Παρόμοιες λειτουργίες καλείται να επιτελέσει και η τέλεση γυμναστικών και αθλητικών αγώνων στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής στα τοπικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η τέλεση των σχολικών, κυρίως, αγώνων συνδέεται με

⁶ Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος παρακολούθησε επίσης τους «Μεσολυμπιακούς» Αγώνες του 1906 στην Αθήνα. *Εμπρός Ημερήσια Εθνική Εφημερίς*, αρ. 3.398/7.4.1906 σελ. 2 & 3.401/10.4.1906 σελ. 2.

την επέτειο εμβληματικών τοπικών θρησκευτικών εορτών. Αναφέρεται ότι στις Σέρρες το 1901 τελέστηκαν γυμναστικοί αγώνες το Πάσχα που «την λαμπράν και χαρμόσυνον του Πάσχα εορτήν έτι λαμπρότερα κατέστησεν εφέτος ετέρα εορτή και πανήγυρις [...] η τέλεις Γυμναστικών αγώνων των μαθητών Γυμνασίου και τινών εταιρών» ([Ανώνυμος] *Εμπρός*, 24.4.1901, σελ. 4). Η θρησκεία εμφανίζεται ως πρωταρχικό συνεκτικό στοιχείο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, καθώς αυτές βρίσκονται στην ανάγκη να διαφοροποιηθούν από τους αλλόθρησκους γείτονές τους. Παρατηρείται, όμως, μια μετάβαση καθώς η χρήση της θρησκείας πολιτικοποιείται στο πλαίσιο των εθνικών διεκδικήσεων. Καλείται να συντελέσει στον προσδιορισμό, όχι πλέον μιας απλά ομόθρησκης κοινότητας αλλά μιας νέας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας.

Αγώνες άρχισαν να τελούνται σε διάφορες αστικές περιοχές του χώρου όπως για παράδειγμα στις Σέρρες το 1905 και 1906 (Ρόμβος & Μιντιλού, 2016, σελ. 28-30) ή στην Καβάλα το 1912, με τη συμμετοχή διαφόρων γυμναστικών συλλόγων των πόλεων της Μακεδονίας μεταξύ των οποίων ο *Ορφείας Σερρών* και ο γυμναστικός σύλλογος *Ηρακλής Θεσσαλονίκης* (*Μακεδονία*, 19.5.1912, σελ. 3). Επίσης αγώνες διοργανώθηκαν στο χωριό Πρόσνικ (Σκοτούσσα) Σερρών, που αποτελούσε διαμετακομιστικό κέντρο λόγω του σιδηροδρόμου, από τοπικούς παράγοντες με σκοπό τη συλλογή χρημάτων για την ανέγερση σχολείου, με τη συμμετοχή αθλητών - «ομογενείς τε και Μουσουλμάνους» - από τα γειτονικά χωριά αλλά και ομάδα παλαιστών από τη Νιγρίτα και ποδηλάτες από την πόλη των Σερρών (*Μακεδονία*, 20.5.1912, σελ. 2). Αλλά και στο γυμναστήριο της ελληνικής κοινότητας της Δράμας διεξάγονται ετήσιοι σχολικοί αγώνες. Στους αγώνες συμμετέχουν μαθητές-αθλητές από τα σχολεία της πόλης αλλά και σχολείων των γύρω κωμοπόλεων και χωριών, Προσωτσάνης, Δοξάτου, Τσατάλτζας, Εδιρνετζικίου, Πλεύνης, Βυσσοτσάνης και Δρανόβης, στα οποία οι τοπικές κοινότητες είχαν φροντίσει να έχουν γυμναστές (*Μακεδονία*, 23.5.1912, σελ. 1).

Η προσεκτική οργάνωση αυτών των αθλητικών εκδηλώσεων προσέδιδε περιεχόμενο σε μια κοινή ελληνική ταυτότητα αλλά ταυτόχρονα συνιστούσε και μια διαπραγμάτευση της ελληνικής διαφοράς. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την αθλοθέτηση εργόχειρου (χειροτέχνημα) σε λαχειοφόρο διαδικασία προς ενίσχυση συλλόγου που πρωτοστατούσε στην τέλεση των αγώνων. Το χειροτέχνημα αναπαριστούσε το καλλιμάρμαρο Παναθηναϊκό Στάδιο. Το εν λόγω έργο είχε τοποθετηθεί σε περίοπτη θέση, απέναντι από την είσοδο του γυμναστηρίου και πάνω από την τιμητική εξέδρα, ώστε να «προσελκύει επιτυχώς τα βλέμματα των θεατών» (*Μακεδονία*, 9.5.1912, σελ. 2). Το καλλιτέχνημα οπτικοποιούσε, με την αναπαράσταση του Σταδίου, τα βασικά στοιχεία μιας ελληνικότητας, τόσο για τα ελληνικά όσο και τα μουσουλμανικά στοιχεία της πόλης. Με ευθεία αναφορά στην ελληνική ιστορία σηματοδοτούσε την εγκόλπωση της αθλητικής

«παράδοσης», ως την αυθεντική εκδοχή μιας ανακτηθείσας ελληνικότητας. Δήλωνε, μάλιστα, το ενεργό παρόν της ελληνικής νεολαίας στην πόλη, ενώ το έργο μνημειοποιούσε και αισθητικοποιούσε την ελληνική κληρονομιά της.

Τα μέλη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων με την ίδρυση πολιτιστικών συλλογικοτήτων και την τέλεση ποικίλων δράσεων (οργάνωση εράνων, εορτασμούς και αθλητικές εκδηλώσεις) επιχειρούσαν την οικειοποίηση του δημόσιου χώρου και την αύξηση της ορατότητάς τους. Η σωματειακή τους δράση συγκροτούσε μια νέα εθνοτοπογραφία, ενώ τα ίδια τα σωματεία αποτελούσαν διαύλους δυναμικής διεκδίκησης της συμμετοχής τους στον δημόσιο χώρο και φορείς άρθρωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας που διαμεσολαβούσε στην παραγωγή της ελληνικότητας.

Στη διαδικασία αυτή οι γυμναστικοί και αθλητικοί αγώνες διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο. Όχι μόνο έφεραν τη νεολαία στο επίκεντρο της εθνικιστικής δράσης αλλά την καθιστούσαν σύμβολό της, καθώς η σύσταση αθλητικών και ψυχαγωγικών σωματείων συμπληρωνόταν από συστηματική, προβεβλημένη και σκηνοθετημένη παρουσία των νέων σε όλες τις σημαντικές τους εκδηλώσεις. Ο Γεώργιος Αθανασιάδης, λογοτέχνης από την Δράμα, ως μαθητής το 1906, αφηγείται:

Για εμάς εδώ ήταν κοσμοϊστορικό γεγονός. Θα δεχθούμε για τρεις μέρες τα αδέρφια μας που είναι απ' τα χωριά [...]. Η πρώτη μέρα, μετά την Αρχιερατική Θεία Λειτουργία στη Μητρόπολη, άρχιζε η παρέλαση των μαθητών στους δρόμους με την μπάντα της Ελληνικής Ορθόδοξου Κοινότητας, να παιανίζει. (Τριάρχης, 1995, σελ. 80)

Αλλά και ο τύπος της εποχής συχνά αναπαράγει εμβριθείς αναλύσεις και ενθουσιώδεις εντυπώσεις των πολιτιστικών αυτών δράσεων. Για τους αγώνες που διεξήχθησαν στην Δράμα το 1912 (23 Μαΐου) η εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης αναφέρει:

Οι ετήσιοι γυμναστικοί αγώνες Δράμας έχουν βαθυτάτην σημασίαν. Η σημασία των δεν είναι μόνο αθλητική. Ούτε θεαματική. Είναι προ παντός εθνική. Αι εκατοντάδες των νέων, οι οποίοι συγκεντρώθησαν εκ των πέριξ χωρίων εις το γυμναστήριον Δράμας διά να δείξουν τα ευθύγραμμα σώματά των, να τρέξουν, να πηδήσουν, να σκυταλοδρομήσουν δεν θα δώσουν κατά πάσαν πιθανότητα αθλητάς που να επιδιώξουν το ρεκόρ διεθνών Ολυμπιακών αγώνων. Ασφαλώς όμως θα δώσουν εις την Πατρίδα την Οθωμανικήν και εις το Έθνος το Ελληνικόν ιδιαιτέρως, άνδρας γυμνασμένους εις την πειθαρχίαν, με μέλη και ψυχάς χαλυβδίνας, άνδρας έτοιμους να αφήσουν την πένναν ή το άροτρον, δια να αντιτάξουν τα στήθη των υπέρ της Πατρίδος και του Έθνους- έναν στρατόν δηλαδή τακτικόν [...] ως ο πυρήν ενός ελληνοθωμανικού στρατού. (*Μακεδονία*, 23.5.1912, σελ. 1).

Οι δημόσιες αθλητικές τελετουργίες συνέβαλαν στην ανάδυση της νεολαίας ως

συλλογικού υποκειμένου, ενίσχυσαν την ορατότητά της και απέδωσαν ευρύτερες αξίες στο νεανικό σώμα, εγγράφοντάς το στο δημόσιο χώρο της πόλης. Ο νεαρός Έλληνας -μαθητής, αθλητής- καθίσταται αναγνωρίσιμο πλέον πρόσωπο του ελληνισμού αυτού του χώρου και μετωνυμικά και της ελληνικότητας τόσο για τους ελληνικούς πληθυσμούς αυτών των περιοχών όσο και για τους «άλλους» πληθυσμούς. Ενώ χαρακτηριστική είναι η διαδικασία μετάβασης από την οθωμανικότητα στην ελληνικότητα, διαδικασία που συνδέεται με την εμφάνιση και τη συμβολική διαχείριση των νέων συλλογικοτήτων.

Ωστόσο, η προσήμανση της χωρικής εμπειρίας ως ελληνικής ξεκινούσε από τον ίδιο το χώρο του γυμναστηρίου. Ήταν χώρος κατεξοχήν ελληνικός όπου ο στολισμός, τα τραγούδια, οι ομιλίες και οι γυμναστικές ασκήσεις μετέφεραν την αίσθηση της φαντασιακής «Πατρίδος και του Έθνους» και δημιουργούσαν προσδοκίες για μια «νέα ζωή», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στη συνέχεια το δημοσίευσμά της εφημερίδας *Μακεδονία*:

Είναι ανάγκη να τονίσωμεν, ότι πρέπει όλαι αι Ελληνικαί πόλεις να καταστούν το κέντρον της γυμναστικής κινήσεως των περιχώρων των. Είναι ανάγκη να τονίσωμεν ότι αν τούτο γίνη η Ελληνική Μακεδονία θα μεταβληθή εις ένα απέραντον γυμναστήριον, όπως η περιφέρεια Δράμας, το οποίον θα δώση νέα νεύρα και νέαν ζωήν εις τον Μακεδονικόν Ελλητισμόν. (*Μακεδονία* 23.5.1912, σελ. 1).

Αποτελώντας μια μεταφορά της Ελλάδας στη Δράμα, ο χώρος του γυμναστηρίου του συλλόγου εμφανίζεται απεδαφοποιημένος, καθώς προοικονομούσε τη φαντασιακή σύνδεση με την πατρίδα, η οποία δεν είχε ακόμη επιτευχθεί. Προωθούσε, όμως, παράλληλα και μια νέα σχέση με τον χώρο της πόλης, μια χωρική εμπειρία της νεανικής ελληνικότητας διαφορετική από εκείνη που αντιπροσώπευαν οι έως τότε τόποι της γειτονιάς ή του σχολείου. Η εμπειρία αυτή ήταν πολύσημη καθώς τα νεαρά μέλη αντιλαμβάνονταν τον σωματειακό χώρο υπό το πρίσμα της πολιτικής δράσης και της ψυχαγωγίας. Παράλληλα οι νεανικοί σύλλογοι, η πυκνότητα των εκδηλώσεων και οι στενές μεταξύ τους σχέσεις ενσωμάτωναν τον ιδιωτικό χώρο των τοπικών συλλόγων σε ένα ευρύτερο σωματειακό δίκτυο που συγκροτούσαν μια ιδιαίτερη εθνική τοπογραφία στις περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης.

7. Συμπεράσματα

Από το υλικό που μελετήθηκε μας δίνεται η δυνατότητα να υποστηρίξουμε ότι η γυμναστική και ο αθλητισμός αποτελούν πεδία όπου αναφαίνονται ποικίλες κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στην οθωμανοκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά τα τέλη του 19ου και κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα. Η μελέτη τους φανερώνει τις πολιτικές επιλογές της εθνικής «αλυτρωτικής» εκπαιδευτικής πολιτικής και τις αντιλήψεις

για τις διαδικασίες συγκρότησης εθνικής ταυτότητας, ενώ αναδεικνύει όψεις της δημόσιας αστικής κοινωνικότητας των κατοίκων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων των περιοχών.

Τόσο τα κοινοτικά σχολεία όσο και οι εκπαιδευτικοί και αθλητικοί σύλλογοι που ιδρύονται την περίοδο αυτή αποτελούν κύριους μηχανισμούς εγγάραξης της επιθυμητής εθνικής ιδεολογίας και διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης. Η εκπαίδευση, ως προνοιακή παροχή, λειτούργησε ως ενδιάμεσος πόλος μεταξύ ελληνικού κράτους, Ορθόδοξου Πατριαρχείου και τοπικών κοινοτήτων αναφορικά με την κοινωνική και πολιτισμική παραγωγή ενός φαντασιακού εθνικού χώρου αλλά και την προσπάθεια ανάπτυξης εθνικού φρονήματος. Στα εκπαιδευτικά αντικείμενα αλλά και στις εκπαιδευτικές πρακτικές ανιχνεύονται οι μεσοπρόθεσμες εθνικές πολιτικές στοχεύσεις και συγκεκριμένα οι πολιτικές για τον εκπαιδευτικό εξελληνισμό των διεκδικούμενων πληθυσμών αυτών των περιοχών. Είναι προσπάθειες που μπορούν να εντοπιστούν και στις περιπτώσεις των άλλων βαλκανικών εθνών, ενώ ενισχυτές αυτής της εκπολιτιστικής αθλητικής πολιτικής θα πρέπει να θεωρούνται τα αντίπαλα εθνικιστικά κινήματα η δράση των οποίων υπαγόρευσε και τις ελληνικές επιλογές.

Επομένως, η γυμναστική στην εκπαίδευση και ο αθλητισμός, ως δράση μιας δημόσιας αστικής κοινωνικότητας, αποτελούσαν κοινά συστατικά στοιχεία των ανταγωνιζόμενων εθνικιστικών ιδεολογιών και διαμόρφωναν τους τρόπους δημόσιας επιτέλεσης της εθνικής ταυτότητας και οικειοποίησης του αστικού χώρου. Το μάθημα της γυμναστικής αποσκοπούσε στη διάπλαση νέων σύμφωνα με το πρότυπο του ρωμαλέου και γενναίου άνδρα που είναι έτοιμος και ικανός να υπερασπίσει την εθνική κοινότητα. Ενώ οι δημόσιες γυμναστικές επιδείξεις, οι παρελάσεις των μαθητών-αθλητών στις κεντρικές οδούς των πόλεων, με ομοιόμορφη στολή και σχηματισμούς καθώς και η συμμετοχή μαθητικών ομάδων σε τοπικούς γυμναστικούς αγώνες, που προσέλκυαν πλήθη ενθουσιωδών θεατών, μετέτρεπαν το αθλητικό και πειθαρχημένο νεανικό σώμα σε δημόσιο δείκτη μιας αναζωογονημένης εθνικής κοινότητας.

Οι αθλητικές συλλογικότητες, από την άλλη πλευρά, ενίσχυαν την ορατότητα της ελληνορθόδοξης νεολαίας, ως συλλογικού υποκειμένου, μέσα από τις δημόσιες τελετουργίες των αθλητικών γεγονότων και απέδιδαν ευρύτερη αξία στο νεανικό σώμα το οποίο και ενέγραφαν σε ένα εν δυνάμει εθνικό δημόσιο χώρο. Η δημόσια αθλητική τους δράση αποτελούσε οργανικό στοιχείο της «ελληνικότητάς» τους που τα καθιστούσε ορατά, ενσωματώνοντας τον χώρο των κοινοτήτων στις εθνοποιητικές τους πρακτικές και συμβάλλοντας στη σφυρηλάτηση ισχυρών ταυτοτικών δεσμών με το εθνικό κέντρο. Οι κατεξοχήν εκφραστές και υποστηρικτές αυτών των δράσεων θα πρέπει να αναζητηθούν στα ανερχόμενα εγγράμματα αστικά στρώματα που συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού εθνικισμού.

Δεν θα ήταν, λοιπόν, άστοχο να υποστηρίξει κανείς ότι η γυμναστική κίνηση στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο αλλά και στον ιδιαίτερο της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης επιταχύνθηκε την ίδια στιγμή που η επαφή της με τα εθνικιστικά κινήματα γίνεται στενότερη.

Πηγές

Αρχεία

Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος/ΚΥ,1892, ά.ά.κ .Δ', εγκύκλιος 51, 25-1-1892:

Επιτροπή προς ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας
Αρχείο Αλληλογραφίας Ίωνος Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρ. 0278.

Ηλεκτρονικές πηγές

<https://sokolmuseum.org/history-of-sokol/>

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

[Ανώνυμος] (1898, 19 Δεκεμβρίου). *Ταχυδρόμος Εφημερίς εν Κωνσταντινοπόλει*.

[Ανώνυμος] (1900, 8 Ιουλίου). Μέτρα της Τουρκίας εναντίον των Ελλήνων. Η απαγόρευση της Γυμναστικής. *Εφ. Εμπρός*, 3.

[Ανώνυμος] (1900, 24 Απριλίου). Οι εν Βάρνη αγώνες. Τι γράφει μία βουλγαρική εφημερίς. *Εφ. Εμπρός*, 3.

[Ανώνυμος] (1906). *Εμπρός Ημερήσια Εθνική Εφημερίς*, αρ. 3.398/7.4.1906, σελ. 2 και 3.401/10.4.1906, σελ. 2.

Ανδρεάδης, Χ. (2010). *Εκθέσεις προξενικές-Εκπαιδευτικές-Εκκλησιαστικές και λοιπά συναφή έγγραφα του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αιώνα για τον υπόδουλο και μη ελληνισμό*. Κυριακίδης.

Βασιλείου, Ε. (2021). *Ο Εθνοϊερομάρτυρας Άγιος Χρυσόστομος Μητροπολίτης Σμύρνης*. Ερωδιδός.

Βασιλείου, Ε. (1996). *Ο Εθνομάρτυρας- Άγιος Μητροπολίτης Δράμας-Σμύρνης Χρυσόστομος*. Εκδόσεις «ΔΕΚΠΟΤΑ».

Βερέμης, Θ. (1990). Δραγούμης Ιωάννης ή Ίων. Στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 3. Εκδόσεις «Εκδοτική Αθηνών», 306-307.

Βερέμης, Θ. (Επιμ.) (1997). *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*. ΜΙΕΤ.

Βερέμης, Θ. (2003). Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως. Στο Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομηλίδης, Ι. Κολιόπουλος, Ε. Κωφός, Α. Κιτροφέφ, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα* (σελ. 27-52). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Βερέμης, Θ., Κιτρομηλίδης, Π., Κολιόπουλος, Ι., Κωφός, Ε., Κιτρορέφ, Α. (2003). *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βούρη, Σ. (1999). *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Εκκλησία και κράτος (1889-1905)*. Gutenberg.
- Βούρη, Σ. (2010). *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*. Εκδόσεις Gutenberg.
- Διβάνη, Α. (2008). *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*. Καστανιώτης.
- Εξερχόζογλου, Χ. (1996). *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912. Νεφέλη.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (Επιμ.) (1977). *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-πηγές: 1830-1914*. Αφοι Κυριακίδη.
- Καϊμακάμης, Β. (2014). *Η θέση της εκκλησίας και του κλήρου απέναντι στον αθλητισμό και τους Ολυμπιακούς Αγώνες*. Θεσσαλονίκη.
- Καλλιρρόης, Γ. (1829). *Παραγγελία περί υγείας και μακροβιότητας Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνίδιων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*. Νικόλαος Γλυκός, Βενετία.
- Καρσανίδης, Ε. (20162). *Η εκπαίδευση στις επαρχίες Δράμας και Ζιχνών κατά την Τουρκοκρατία (1840-1913)*. ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1984). *Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης*. Μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη. *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα.
- Κιτρομηλίδης, Π. (2003). «*Νοερές κοινότητες*» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια. Στο Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομηλίδης, Ι. Κολιόπουλος,
- Ε. Κωφός, Α. Κιτρορέφ (Επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Υγεία, Αλκή, Καλοκαγαθία: Ορθόδοξη εκκλησία και σωματική αγωγή*. Στο Οι Χρόνοι της Ιστορίας. *Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας* (σελ. 317-345). Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997.
- Κολτσίδα, Α. (1994). *Ιδεολογική συγκρότηση, και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλαχών στον βαλκανικό χώρο (1850-1913). Η εθνική και κοινωνική διάσπαση*. Αφοί Κυριακίδη.
- Κωφός, Ε. (2003). *Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και 20ου αι..* Στο Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομηλίδης, Ι. Κολιόπουλος, Ε. Κωφός, Α. Κιτρορέφ, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα* (σελ. 199-269). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Λιάκος, Α. (2019). *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*. Πόλις.
- Λοβέρδος, Σ. (1929). *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*. Π.Δ. Σακελλάριος.
- Μαμώνη, Κ. σε άρθρα της περί Θράκης στο Ι.Ε.Ε., τ. ΙΓ (1977), 369-378, τ. ΙΔ (1977), 358- 367 και τ. ΙΕ (1978), 89-90.
- Μαμώνη, Κ. (1995). *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922)*. Ι.Μ.Χ.Α..
- Μαμώνη, Κ. (1983). *Σύλλογοι Θράκης και Αν. Ρωμυλίας (1878-1885)*. Στο *Η τελευταία φάση της ανατολικής κρίσεως και ο ελλητισμός (1878-1881)* (σελ. 349-361).λ Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, Αθήνα. Μαμώνη, Κ (1968-1969). Από την ιστορίαν και δράσιν των

- συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922). *Μνημοσύνη*, 2, 278-302.
- Μπελιά, Ε. (1987). Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών. Στο *Ο Μακεδονικός Αγώνας* (σελ. 29-40). Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη.
- Μπελιά, Ε. (1995). *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.
- Μπελιά, Ε. (1988). Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Θράκη (1869-1910). Στο *Ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη* (σελ. 243-268). Πρακτικά Συμποσίου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.
- Μπελιά, Ε. (1981). Έκθεση Στυλ. Γόνατα περί Θράκης, 1907. *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24, 245-302.
- Μπιλιανός, Α. (2021). *Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος. Από τον Μακεδονικό αγώνα στη Μικρασιατική καταστροφή*. Αρμός.
- Μπονίδης, Κ. (1996) *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς της εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*. Αφοί Κυριακίδη.
- Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1970). *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*. Αθήναι.
- Παγών, Γ. (1937). *Περίληψις της Γυμναστικής*. Αθήνα.
- Παπαγιάννη, Ε. (2015). Η εικόνα του Βουλγαρικού σχίσματος μέσα από τις ελληνόφωνες και βουλγαρόφωνες πηγές της περιόδου 1870-1872. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Νομική Σχολή, Δ.Π.Θ. Κομοτηνή.
- Πετσίβας, Γ. (2000). *Ίων Δραγούμης. Τα τετράδια του Ίλιντεν*. Πετσίβα.
- Ραϊτσίνης, Δ. Χ. (2010). *Ο Δημήτριος Οικ. Καλαποθάκης και η ελληνική πολιτική σκηνή*. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ΑΠΘ.
- Ρόμβος, Τ. & Μιντιλού, (2016). *Γεώργιος Κηπιώτης. Ένας φίλος των παιδιών*. «Πανοπτικόν».
- Σιδηράς, Ι. (2019). Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' ανθιστάμενος κατά των εθνοφυλετικών πανσλαβιστικών σχεδίων των Ρώσων στο Άγιον Όρος.
<https://radiomax.gr/o-οικουμενικοσ-πατριαρχησ-ιωακειμ-ο-γ/> (Ανακτήθηκε στις 20/8/2023).
- Σκοπετέα, Ε. (2002). Γλωσσική συνείδηση στα Βαλκάνια, 18ος-20ός αιώνας. Στο Α.-Φ. Χριστίδης κ.ά. (Επιμ.), *Γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: Η Ευρώπη του Νότου* (σελ. 27-32). Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Σολομωνίδης, Χ. (1971). *Χρυσόστομος Σμύρνης*. Εκδ. Εθνικής Μνημοσύνης, τομ. Α', Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Β. (1984). Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα. Στο *Ο Μακεδονικός Αγώνας-Απομνημονεύματα*. Θεσσαλονίκη.
- Σταύρου, Τ. (1967). *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού*. Αθήνα.
- Στεφάνου, Δ. (1970). Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873). Στο *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων: Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969* (σελ. 13-40). Αθήνα.

- Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων (1879). *Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879*. Αθήναι.
- Ταχυδρόμος Εφημερίς εν Κωνσταντινοπόλει*, αριθμ. 205/19.12.1898.
- Τριάρχης, Φ. (1995). *Ο Μητροπολίτης Άγιος Χρυσόστομος και ο Μακεδονικός Αγώνας*.
- Τσίτερ, Χρυσόστομος Μητροπολίτης Αυστρίας (2000). Εισαγωγικό σημείωμα. Στο *Το Αρχείο του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*. Μ.Ι.Ε.Τ.
- Φουρναράκη, Ε. (1998). Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Στο *Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. (σελ. 293-315). Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Χατζή-Καλού, Μ. (1909). *Εντυπώσεις εκ της Ιεράς Μακεδονίας και Θράκης*. Αθήναι.

Ξενόγλωσση

- Belia, H. (1990). La contribution du “Syllogue pour la propagation des lettres grecques” al’ encouragement del’ Hellenisme de Macedoine, 1869-1886. *Ελληνικές ανακοινώσεις στο ΣΤ΄ Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (σελ. 277-286), Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης.
- Berkes, N. (1964). *The Development of secularism in Turkey*. Routledge.
- Macháček, F. (1938). The Sokol Movement: Its contribution to Gymnastics. *Slavonic and East European Review*, 17, 73-90.
- Mijatovic, S. (2017). Types and forms of Physical Exercise in the private schools and Gymnastic societies for Physical exercising in the principality and the kingdom of Serbia. *Physical Education and Sport through the centuries*, 4 (2), 30-41.
- Mamoni, K. (1975). Les associations pour la propagation del’ instruction greque á Constantinople (1861-1922). *Balkan Studies*, 161, 103-112.
- Sabri Özçakır (2019). Heroes! Bring Happiness to Your Motherland! Long Live the Yunaks’: The Bulgarian Yunak Gymnastics Movement in the late Ottoman Period. *The International Journal of the History of Sport*. doi: [10.1080/09523367.2019.1630820](https://doi.org/10.1080/09523367.2019.1630820)
- Saint-Martin, Jean-Philippe (1997). *L’exemplarité des éducations physiques étrangères en France entre les deux guerres mondiales*, Thèse STAPS, Université de Lyon.

Irredentism and national identity
Gymnastics and sport in Ottoman-occupied Eastern Macedonia and Thrace (1900-1912)

Evangelos Albanidis, Thanasis Tsoumas

Abstract

Gymnastics and Sports, beyond nurturing the citizens of the new Greek state, were also called upon to contribute to the formation and strengthening of a quasi-national consciousness among the Greek Orthodox populations of the collapsing Ottoman Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. This study attempts to understand the contribution of school gymnastics and sports collective action to the multifaceted processes of nationalization of the populations of the Greek Orthodox Ottoman-occupied regions of Eastern Macedonia and Thrace during the period of the peak of Balkan nationalisms. From the analysis and processing of the sources, it seems that gymnastics and sports were fields where the political choices of the redemptive policy as well as the perceptions of the national identity building processes in the Orthodox communities of eastern Macedonia and Thrace were formed. Gymnastics in education and public gymnastic demonstrations as well as team participation in local sporting events attracted enthusiastic spectators and turned the athletic and disciplined youth body of students or athletes into a public marker of a revitalized national community.

Keywords: Physical education and Sports, education, liberation politics, national consciousness, Balkan nationalisms, Eastern Macedonia and Thrace 1900-1912